d{kk&†

ikB 1 jkx%

ikB 2 ouLifr lsok

ikB 3 ykduR;e

ikB 4 xk'kkyk;k LoPNrk

ikB 5 in"k.k 'kf)dj.k p

d{kk & †

1

jkx%

भारतीयसंगीतव्यवस्था प्रकृतपरका वर्तते यतोहि भारतीये शास्त्रीयसंगीते विशिष्टपरिस्थितानां वर्णनं तथा पशुपक्षिणां ध्वनिनां वर्णनं वर्तते । अस्मिन् पाठे वयं रागस्य विषये पठिष्यामः ।

mís';kfu

एतं पाठं पठनानंतरं भवन्तः सक्षमाः भविष्यन्ति :

- स्स्वरेषु तथा रागेषु स्पष्टमन्तरं करणे ;
- जनकरागं जन्यरागम् अवगमने ;
- रागद्वे 'मयमावला' 'गावला' तथा धीरशंकरभरणस्य प्रदर्शनं करणे ;

चित्र 1.1 देवी–सरस्वती

1-1 Loj% rFkk jkx%

वयं भारतीयसगीतस्य विषये पठितवन्तः । रागः क्रमबद्धरूपेण व्यवस्थितस्वराणामेका व्यवस्था वर्तते । एषः संगतज्ञेभ्यः तथा श्रोतृभ्यः भिन्नं भिन्नम् अनुभवं यच्छति । सम्पूर्णभारतीय संगीतस्य संरचना रागस्य विचारं परितः निर्मितास्ति ।

आगच्छन्तु सर्वप्रथमं वयं 'स्वर' विषये पठिष्यामः –

1- Loj

प्रत्येकरागस्य एकोमार्गो भवति तं क्रमद्वये व्यवस्थितं क्रियते –

- आरोहणम् (वर्धमाने क्रमे)
- अवरोहणम् (अपक्षीये क्रमे)

सामान्यरूपेण रागः एतेषां सप्तस्वराणां मिश्रणम् अस्ति।

- सा – षडजमः
- रे – ऋषभमः
- गा – गंधारः
- पा – पंचममः
- धा – धैवतमः
- नि – निषादः

रागेषु द्वसप्ततिः मेलार्थकाः रागाः सन्ति । परन्तु बहवः रागाः एतेषां 72 मेलार्थकरागेभ्यः निर्गताः सन्ति। ते रागाः ये मेलार्थकरोगैः निष्कासिताः सन्ति

ते जन्यरागाः कथ्यन्ते । मूलरागं जनकरागं कथ्यते । मेलार्थको रागः जलकरागः कथ्यते ।

एकमेलार्थकः रागः स वर्तते यस्मिन् सप्तस्वराः सन्ति, तथा आरोहणम् अवरोहणं सुनिश्चितक्रमे भवेताम् । उदाहरणम् – मोहनम्, हंसध्वनिः, श्रीरागः इत्यादयः ।

भवन्तः सप्तस्वराणां विषये पूर्वमेव पठितवन्तः तथा सप्तस्वराणां विस्तारो भूत्वा 12 स्वराः भवन्ति तान् द्वादशस्वराः कथ्यन्ते । एतेषां स्वराणां संस्करणद्वयं वर्तते लघु तथा गुरुः स्तः तथा – री, गा, मा, धा, नी यैः सह केवलं सा तथा पा प्रमुखौ स्वरौ भवतः ।

द्वादशस्वराणां सूची अधः प्रदत्ता वर्तते एतेषां प्रयोगः मेलार्तकरागानां निर्माणार्थं रागमिश्रणं कृत्वा भवति–

- सा – षडजः
- रे – शुद्धरिषभः तथा चतुश्रुतिरिषभः
- गा – साधारणगंधारः तथा अन्तरागंधारः
- मा – शुद्धमध्यमः, प्रथीमध्यमः
- पा – पचमः,
- धा – शुद्धधैवतः
- नि – कौशिकीनिषादः काकालिनिषादः

fVIi.kh& भवन्तः पियानोवाद्ययन्त्रं तथा हारमोनियमवाद्ययंत्रं दृष्ट्वा एतं सरलतया अवगन्तुं शक्यन्ते । एतत् सत्यं वर्तते यत् द्वादशस्वराः मिलित्वा जगतः प्रत्येकसंगीतस्य निर्माणं कुर्वन्ति ।

d{kk & t

fVIi.kh

2- jkx

सम्प्रति वयं रागस्य विषये पठिष्यामः यः भारतीयसंगीतस्य केन्द्रम् अस्ति व्यवस्थितरूपेण स्थापितानां तालानां संख्यां रागं कथ्यते । याः संगीतकारं तथा श्रातघ्न् एकं भिन्नमनुभवं यच्छति । भारतीयसंगीतस्य सम्पूर्णा रचना रागविचारान् परितः अस्ति । उदहरणार्थं कस्यापि छन्दसः एकोभागः रागतः निर्मितोऽस्ति तथा द्वतीयो भागः अन्यरागेन स्वराणाम् एषा स्थितिः या श्रवणे मधुरास्ति सा रागः कथ्यते ।

ikBxr ç'u 1-1

मेलनं कुयात् (क स्तम्भं खस्तम्भेन सह)

d		[k	
1.	आरोहणम्	i.	रागः
2.	अवरोहणम्	ii.	प्राप्तरागः
3.	व्यवस्थितरूपेणस्वरः	iii.	लघु एवं गुरु संस्करणम्
4.	जनकरागः	iv.	मेलार्थकः रागः
5.	जन्यरागः	v.	आरोहणक्रमे
6.	द्वादशाः स्वरः	vi.	मूलरागः
7.	मायामालव्य, गावला	vii.	अवरोहणक्रमे

1-2 jkx.kk çdkj%

रागाः द्विधा भवतः विशेषरूपेण कर्नाटकसंगीते । एताः सन्ति जनकरागाः, जन्यरागाः । रागणां जनकजन्ययोः विभाजनं विद्यारण्ये प्रदत्तमस्ति ।

1- tud jkx

जनकरागं मेलारागः, मेलार्थकोरागः, रागांगो रागःतथा सम्पूर्णरागः अनेन नाम्ना ज्ञायते, जनकरागाणां संख्या 72 सन्ति ।

जनकरागानां विशेषताः

- एकस्मिन् जनकरागे आरोहणस्य तथा अवरोहणस्य सप्त – सप्त स्वराः भवन्ति ।

  उदाहरणम् – मायामालव्यगावला
- अस्मिन् प्रत्येकस्वरस्य केवलं एकमेवप्रकारो भवति ।
- आरोहणस्य क्रमे उपस्थितरूपः अवरोहणेऽपि भवन्ति ।

2- tU;jkx%

जनकरागेनोत्पन्नः रागः जन्यरागः कथ्यते ।

जन्यरागस्य विशेषताः

- एकस्मिन् जन्यरागे सामान्यतः सप्तस्वराः न भवन्ति अपितु पञ्च अथवा षड् आरोहीस्वराः / अवरोहीस्वराः अथवा उभौ क्रमद्वये भवतः।
- यदि कस्मिनपि जन्यरागे सप्तस्वराः सन्ति तर्हि ते मूलस्वरक्रमे न भवन्ति। तेषां स्वराणां क्रमः मूलक्रमेण भिन्नो भवति ।

जन्यरागान् निम्नसमूहेषु वर्गीकृताः क्रियन्ते –

- उपांगरागः– अस्मिन् रागे स्वजनकरागाय पञ्च अथवा षड् स्वराः आरोही तथा अवरोही क्रमे भवन्ति ।

- भाषांगरागः– अस्मिन् रागे जनकरागय पञ्च अथवा षड् स्वराः अरोहीक्रमे अथवा अवरोहीक्रमे भवन्ति । तथा अस्मिन् एकः, द्वौ, तथा त्रयः स्वराः एतेदृशाः भवन्ति याः जनकरागेषु नोपलभ्यते ।

  उदाहरणम् – बिलहारी (धीरशंकरः आभरणम् 20 तमः मेलार्थकैः उत्पन्नः, अस्यावरोहणे M3 अस्ति परन्तु N2 अपि प्रयुज्यते ।)

- उपांगवक्ररागः – एषोऽपि उपांरागसदृशो वर्तते परन्तु अस्मिन् स्वराः क्रमेषु न भवन्ति।

  उदाहरणम्– वसंतः (सूर्यकान्त.17तमः मेलार्थकैः उत्पन्नः)

- भाषांगो वक्ररागः – एषोऽपि भाषांग रागसदृशः एवास्ति परन्तु अस्मिन् स्वराः क्रमेषु न भवन्ति ।

  उदाहरणम्– आनंदभैरवी (नटभैरवी 20 तमे मेलार्थकैः अस्मिन् आरोहणं व अवरोहणं क्रमः इत्थं वर्तते यत् (SG2 R2 G2 M1 P D2 PN3S/ SN2 D2P M1 G3 N1 P D1P M1 G2 R2S) ध्यानं दद्यात् यदत्र स्वरत्रयं– G3, D1 तथा N3 एतादृशाः सन्ति ये जनकरागेषु उपलब्धाः न सन्ति)

सर्वे रागाः निम्नलिखितैः घटकैः निर्मिताः सन्ति ।

- **vkjksg.kEk &** अपक्षीये क्रमे रागाणां गायने प्रयुक्ताः स्वराः।

- **oknh &** एषः रागाणा सर्वाधिको महत्वपूर्णो स्वरो वर्तते । (पश्चिमे संगीते अयं 'टोनी' कथ्यते)

jkx%

- **lEoknh &** द्वितीयः सर्वाधिको महत्वपूर्णः स्वरः ।
- **o&** नाम्नैव स्पष्टोऽस्ति यत् एतेषआं प्रकृतिः कोमला भवति । पश्चमीसंगीते एतान् 'फ्लैटेन्ट' कथ्यन्ते ते अस्मिन् सम्मिलिताः सन्ति ।
- **rhoLojk% &** एते रागेषु सम्मिलिताः तीव्रस्वराः सन्ति ।
- **oftZrLojk%&** एते ते स्वराः सन्ति येषां प्रयोगः कंमपि विशेषरागस्य निर्माणे तथा तस्य गायने वादने भवति ।
- **lke; &** दिवसस्य सः समयः यदा सः रागविशेषः गानीयः अथवा श्रवणीयः ।
- **rky% &** एका विशेषध्वनिः (हस्तस्य) या कमपि रागविशेषेण युक्तास्ति ।

d{kk & †

fVIi.kh

ikBxr ç'u 1-2

रिक्तस्थानानि पूरयेत–

1. .... समान्यतः सर्वे सप्तस्वराः न भवन्ति ।
2. .... स्वराणाम् एकः समूहोऽस्ति यस्य प्रयोगः वर्धमाने क्रमे रागाणां गायने – वादने भवति
3. रागे सम्मिलितः कोऽपि तीक्ष्णस्वरः .... कथ्यते ।
4. केनापि विशेष रागेन सह युक्ता विशेषध्वनिः .... कथ्यते ।
5. रागे सर्वाधिको महत्वपूर्णः .... अस्ति ।

1-3 ek;kekyo% xkoyk rFkk /khj'kadjkHkj.kL; vH;kl%

एतेषां रागाणां प्रायोगिकाभ्यासं शिक्षणार्थं भवताङ्कृते एतादृशाणां गुरुणां पार्श्वे गन्तव्यम् यः अस्मिन् कार्ये सिद्धहस्तो भवेत् तथा अस्य प्रतिदिनम् अभ्यासङ्कुर्यात् ।

आगच्छन्तु वयं निम्नलिखितरागाणां विषये शिक्षिष्यामः

- मायामालवः तथा गावला
- धीरशंकराभरणम्

राग–मायामालवःतथा गावला (मेलाकार्था–पञ्चदशतमो रागः)

- आरोहणम् – S R1 G3 M1 P D1 N3S
- अवरोहणम् – S N3 D1 P M1 G3 R1 S

रागधीरशंकराभरणम्

- आरोहणम् – S R2 G3 M1 P D2 N3 ?[a]
- अवरोहणम् – ? N3 D2 P M1 G3 R2 S[b]

HkoUr% fdi f'kf{kroUr%

- रागः क्रमबद्धरूपेण स्वराणाम् एका व्यवस्था वर्तते यः संगीतकारं तथा श्रोतघ्न् एकं पृथकम् अनुभवं यच्छति ।
- प्रत्येकरागस्य एको मार्गो भवति यः आरोहीक्रमे तथा अवरोही क्रमे व्यवस्थितो भवति ।
- रागणां प्रकारद्वयं भवति विशेषरूपेण कर्नाटकसंगीते । एषोऽस्ति जनकरागः तथा जन्यरागः । जनकः तथा जन्यरागेषु रुपे एतत् वर्गीकरणं विद्यारण्येन प्रदत्तमस्ति ।

jkx%

d{kk & †

fVIi.kh

- जनकरागं निम्नलिखितरूपेणापि ज्ञायते –
  - – मेलारागः
  - – मेलार्थको रागः
  - – रामांगो रागः
  - – संपूर्णो रागः
- जनकरागाणां कुलसंख्याः 72 सन्ति
- रागणां सर्वे घटकाः निम्नलिखिताः सन्ति –
  - – आरोहणम्
  - – अवरोहणम्
  - – वादी
  - – सम्वादी
  - – कोमलस्वरः
  - – तीव्रस्वरः
  - – वर्जितस्वरः
  - – साम्यः
  - – तालः

ikBkUrk ç'uk

1. जनकरागस्य एकोऽन्यो नाम किमस्ति ?
2. जनकरागस्य विशेषतानां सूचीं निर्मात ।
3. जन्यरागस्य प्रमुखाः विशेषताः काः काः सन्ति ।
4. रागशिक्षणसमये का सावधानाता करणीयास्ति ?

d{kk & †

fVIi.kh

mÙkjekyk

1-1

1. (V)
2. (VII)
3. (I)
4. (VI)
5. (II)
6. (III)
7. (IV)

1-2

1. जन्यरागे
2. आरोहणे
3. तीव्रस्वरे
4. तालः
5. वादी